

בין חזון מדינת הלאום למציאות רב-קהילתית: לבנון וארץ ישראל/פלסטיין במבט משווה

אורן ברק

המחלקה למדע המדינה והמחלקה ליחסים בינלאומיים, האוניברסיטה העברית בירושלים

א. מבוא

בשנת 1993, בזכות מאמץ משותף של הוצאת מערכות והוצאת הספרים של משרד הביטחון, הופיע בתרגום לעברית ספרו של מאיר זמיר, *כינונה של לבנון המודרנית* (זמיר 1993).¹ בסגנון אקדמי ניתח הספר את הסיבות להקמת "לבנון הגדולה" ב-1920, ואת התוצאות ארוכות הטווח של המהלך הזה. חוקרים ואנשי מעש כאחד בירכו על הופעת הספר: יהושע פורת, חוקר מוערך של המזרח התיכון המודרני, כתב: "מן הראוי שספר זה יעורר את עניינו של הציבור הישראלי, וייקרא על ידי מעצבי דרכו" (שם, עטיפת הספר). אבא אבן, דיפלומט ושר חוץ לשעבר, נקט לשון מפורשת אף יותר: "מי שרוצה להבין את מלוא המשמעות של השליטה הישראלית בשטחי יהודה, שומרון ורצועת עזה, מן הראוי שיידרש לספר, שאין בו אזכור של מדינת ישראל" (שם).

ואכן, חדי העין בין קוראיו הישראלים של ספר זה ראו בו לא רק תיאור מהימן של השתלשלות אירועים שהתרחשו במקום אחר ובזמן עבר אלא גם, ואולי בעיקר, אלגוריה למצב הביש שלהם עצמם.² שש שנים לאחר פרוץ האינתיפאדה הפלסטינית הראשונה בגדה המערבית וברצועת עזה, וערב החתימה על הסכם אוסלו בין ישראל לאש"ף – האירועים שהובילו להקמת לבנון הגדולה וההשלכות ארוכות הטווח שהיו לה על לבנון נחשבו תקדים שתובנות רבות טמונות בו.

ואולם, למרות דברי השבח המופיעים על כריכת הספר, לא נעשה ניסיון שיטתי להשוות בין לבנון לבין ארץ ישראל/פלסטיין.³ זאת למרות קווי הדמיון והשוני המרתקים שאפשר לסרטט בין התהליכים שהתרחשו בשתי הישויות הפוליטיות הללו לקראת הקמתן ולאחריה וחרף התובנות שדיון כזה עשוי להציע לעוסקים בתהליך היווצרות המדינה הפוסטקולוניאלית

¹ הספר ראה אור קודם לכן באנגלית (Zamir 1985).

² ראו ביקורת מאת ראובן מרחב, לשעבר בכיר ב"מוסד" ומנכ"ל משרד החוץ ("פרספקטיבה מאוחרת", *הארץ*, מוסף "ספרים", 17.11.1993, עמ' 1, 14).

³ המונח ארץ ישראל/פלסטיין מתייחס לאזור שנכלל בתחום פלשתינה המנדטורית עד 1948 ואשר מכונה "ארץ ישראל" בפי תושביו היהודים ו"פלסטיין" בפי תושביו הפלסטינים.

ובגורמים לסכסוך ולשלום בין קהילות (או קבוצות אתניות). והרי, בשני המקרים בולטת הדילמה הבסיסית של קהילות אשר בבקשן אחר מדינת לאום שתספק את צורכיהן הבסיסיים, ובפרט ביטחון, מוצאות עצמן בתוך ישויות פוליטיות רב־קהילתיות שבהן כבר איבדו — או שהן צפויות לאבד — את מעמדן בתור רוב מספרי. זאת ועוד, שני המקרים הם דוגמאות מאירות עיניים להתמודדות של קהילות כאלה עם האתגר שלפניהן.

השוואה בין לבנון לבין ארץ ישראל/פלסטין לא רק עוזרת להבין טוב יותר את שני המקרים ולעמוד על הדומה והשונה ביניהם, אלא גם מאפשרת מבט ביקורתי על מודל מדינת הלאום שפותח במערב אירופה ויוצא לשאר חלקי העולם, ועל היכולת ליישמו במזרח התיכון של זמננו, בנסיבות של גיוון קהילתי ותרבותי.

אך השוואה בין ארץ ישראל/פלסטין ללבנון חשובה גם מטעם נוסף: הצורך לעמוד על נקודות הדמיון בין תהליכים פוליטיים וחברתיים שהתרחשו בארץ ישראל/פלסטין לבין תהליכים כאלה במדינות אחרות באזור — ובפרט אלה שמוגדרות כיום "חופשיות בחלקן" (קרי דמוקרטיות בחלקן) כמו טורקיה, ירדן, כווית, לבנון ומרוקו, או שהוגדרו בעבר "חופשיות" (כלומר דמוקרטיות), כמו טורקיה לפני ההפיכה הצבאית ב-1980 ולבנון לפני פרוץ מלחמת האזרחים ב-1975.⁴ בחינה משווה של המציאות הפוליטית והחברתית בישראל ובלבנון אינה עומדת בראש סדר היום המחקרי.⁵ כדי להשוות ביניהן יש לצלוח מיני מכשולים, ודי לציין מביניהם את התפיסה הרווחת בישראל שלבנון אינה אלא מוקד של אי-סדר כרוני, בעיקר בשל אופייה הרב־קהילתי,⁶ ואת הטענה הנשמעת בלבנון שישראל מעוניינת לחבל במודל הלבנוני של דו־קיום בין־קהילתי כדי לתת גושפנקה לאופייה הקהילתי האקסקלוסיבי.⁷ השינויים הפוליטיים שהתחוללו בארץ ישראל/פלסטין מספטמבר 1993 ואילך נראו כאילו הם טומנים בחובם סיכוי לחלוקתה בין שתי הקהילות השוכנות בה, והיה נדמה שהם מבטלים את הטעם שבהשוואה בין ישראל/פלסטין לבין לבנון. אך גם לפני התמוטטות הסכמי אוסלו ב-2000 ופרוץ האינתיפאדה הפלסטינית השנייה (אינתיפאדת אל־אקצא) — תהליך אוסלו לא שינה מיסודה את מערכת היחסים הבין־קהילתית שנוצרה בארץ ישראל/פלסטין ב-1967, כאשר ישראל כבשה את הגדה המערבית, את רצועת עזה ואת מזרח ירושלים (להלן: השטחים). גם יוזמות מדיניות מאוחרות יותר כמו תוכנית "מפת הדרכים" שהציעה ארצות הברית והחלה ליישמה ב-2003 — לא קצרו הצלחה (Barak 2005). ההתנתקות שביצעה ישראל ב-2005 אמנם חוללה שינוי מסוים במצב, אך לא

4 ראו Freedom House, "Combined Average Ratings: Independent Countries," <http://www.freedomhouse.org/uploads/Chart58File331.pdf>, אוחזר ב-5.11.09.

5 שני חיבורים המשווים באופן חלקי כמה היבטים של התהליכים בארץ ישראל/פלסטין ובלבנון הם: יפתחאל תשנ"ח; Smootha and Hanf 1992.

6 תפיסה זו מבוטאת בחיבורים רבים העוסקים בלבנון שראו אור בעברית. ראו למשל ארליך 2000; זמיר 2002; צפריר 2006. ראו גם את דברי השר שמעון פרס המצוטטים להלן בפתח פרק ה.

7 ביטוי עכשווי לתפיסה זו ראו בדברי שר האוצר לשעבר, ג'ורג' קרם (Corm 2006). ראו גם את דבריו של במאי הקולנוע המוערך ד'אן ח'ליל שמעון המצוטטים אצל Barak 2007, 61.

ברור אם יהיה לה המשך, ומכל מקום לא סורטט גבול מוכר מבחינה בינלאומית בין שתי הקהילות. לכן, ראוי להתייחס לארץ ישראל/פלסטין כאל ישות פוליטית אחת, גם אם אינה מוכרת באופן רשמי, ולהשוות בינה לבין ישויות פוליטיות רב־קהילתיות אחרות, מוכרות ולא מוכרות (השוו 2003 Ron).⁸

מאמר זה נענה לאתגר ומציג השוואה רחבה, אף שלא ממצה, בין הקמת לבנון הגדולה והשלכותיה על ההיסטוריה הפוליטית של לבנון לבין כיבוש ארץ ישראל/פלסטין בידי ישראל והשפעותיו ארוכות הטווח על המציאות הפוליטית שלה. הפרמטרים להשוואה הם אלה: האופן שבו יצרו היהודים והנוצרים המאורנים ישויות פוליטיות רב־קהילתיות במקום מדינות הלאום שביקשו להקים לעצמם; דרכי ההתמודדות של שתי הקהילות עם ההשלכות של צעדיהן, כפי שהדבר מתבטא בתהליך ההיווצרות של שתי המדינות, לבנון וישראל; אופי הסכסוכים שפרצו בלבנון ובארץ ישראל/פלסטין לאחר הקמתן; וההשפעה שנודעה לכל המאפיינים הללו על היחסים בין לבנון לישראל, כפי שבאו לידי ביטוי במלחמת לבנון השנייה ב-2006.

אולם לפני כן כמה הבהרות. ראשית, שני המקרים מורכבים ורבי־פנים ואין כוונתי לתת תיאור ממצה שלהם. זאת ועוד, מוצע כאן הסבר סטרוקטורליסטי להתנהגות פוליטית, כלומר הסבר מקרו־היסטורי ולא רציונליסטי או תרבותי (ראו 1997 Lichbach). אף שלדרך זו יש חסרונות, היא מאפשרת לעתים לראות את היער מבעד לעצים. בעיה שנייה נוגעת להתמקדותי במאורנים בלבנון וביהודים בארץ ישראל/פלסטין. התמקדות זו מסבה את תשומת הלב אל תפקידן הבולט של שתי הקהילות הללו באירועים ההיסטוריים, ומאפשרת לסרטט קווי דמיון וקווי שוני בין המקרים, אך אין פירוש הדבר שפעולות של שחקנים אחרים, מקומיים וזרים, אינן חשובות. לבסוף, בחרתי להתמקד בהשלכות ארוכות הטווח של הצעדים שנקטו שתי הקהילות, או שנעשו עקב השתדלותן, ולא בשאלה אם היה אפשר לבטל צעדים אלה או שמא עדיין אפשר לבטלם.⁹

ב. ממדינות לאום לישויות פוליטיות רב־קהילתיות

התפוררות האימפריה העות'מאנית במלחמת העולם הראשונה הציבה את הנוצרים המאורנים, קהילה שבסיסה בהר הלבנון ובסביבתו הקרובה, בעמדה שבה יכלו לקוות להשיג לעצמם

⁸ ישראל היא מדינה פוסטקולוניאלית ועובדה זו הופכת את ההשוואה בין המצוקה שאליה נקלעה עקב שליטתה בשטחים, מצד אחד, לבין הניסיון של מדינות ותיקות ומבוססות כמו ניסיונה של בריטניה באירלנד וניסיונה של צרפת באלג'יריה, מצד שני, להשוואה בעייתית (ראו 1993 Lustick). בד בבד, מאפיין זה פותח פתח להשוואות מעניינות בין ארץ ישראל/פלסטין לבין מדינות פוסטקולוניאליות אחרות כמו דרום אפריקה וסינגפור (ראו למשל 1998 Peled; 1995 Greenstein), ובין הסכסוך הישראלי-פלסטיני לבין סכסוכים בין־קהילתיים אחרים כמו הסכסוך בצפון אירלנד (ראו 2006 Ben-Porat).

⁹ לדיון בשאלות אלו לגבי לבנון ראו 1982 Zamir, ולדיון לגבי ארץ ישראל/פלסטין השוו בין החיבורים: Lustick 1993; Benvenisti 1995.

מקום תחת השמש. זמן רב קודם לכן החלה להתעורר בקרב חברי הקהילה מודעות אתנית בעלת מאפיינים פרוטו-לאומיים. התעוררות זו התחילה ביוזמת ראשי הכנסייה המארונית וגברה בעקבות קשריה המתהדקים של הקהילה עם אירופה וההרעה ביחסים עם שכניה. ב-1861, עקב סכסוך דמים בין המארונים לדרוזים בהר הלבנון, התגשמה בחלקה כמיהתם של כמה יזמים אתניים מארונים לשלטון עצמי: ביוזמה אירופית הוקמה המונצ'פיה, מחוז אוטונומי בהר הלבנון שהתקיים בחסות מעצמות אירופה, אך במסגרת האימפריה העות'מאנית. ב-1911 היו המארונים כ-60% מאוכלוסיית המונצ'פיה ומספרם הכולל של הנוצרים היה כ-80% (זמיר 1993, 106–107). השנים 1861–1914 היו שנים של יציבות פוליטית ושגשוג כלכלי בהר הלבנון (Akarli 1993).

מלחמת העולם הראשונה שימשה זרז לשאיפת המארונים להגדרה עצמית. במהלך המלחמה פלש הצבא העות'מאני למונצ'פיה וניתק את הר הלבנון משאר העולם. עקב כך סבלו תושביו מרעב, ממחלות ומיחס נוקשה מצד הפקידים העות'מאנים, שכעת יכלו להיכנס אליו באין מפריע. היסטוריונים טענו אחר כך שיותר מחמישית מאוכלוסיית הר הלבנון, בעיקר נוצרים, מתו בתקופה זו (Ajay 1974). לאחר ש"מדינות ההסכמה" כבשו את המזרח התיכון, ועל פי הבנה חשאית ביניהן, הופקדה בידי צרפת השליטה באזור סוריה ולבנון של ימינו, וצבאה התפרס שם לאחר שהתגבר על תומכיו של פיצל מלך סוריה. יצוין כי בתקופה זו רחשו קובעי המדיניות בפרז אהדה רבה למארונים וראו בהם בעלי ברית חשובים באזור עוין ברובו. ואכן, הסיוע שהגישה המעצמה הקולוניאלית הצרפתית לקהילה זו בתקופה שבין שתי מלחמות העולם דרבן אותה לחתור להשגת ישות פוליטית שתגשים את שאיפותיה הלאומיות ותבטיח כי טראומות העבר לא יישנו.

לאחר פעולות שתדלנות מצד מנהיגי המארונים הכריזה צרפת ב-1 בספטמבר 1920 על כינון "לבנון הגדולה" (Grand Liban). נוסף על השטחים שהיו בעבר חלק מהמונצ'פיה שבהר הלבנון (שבו היו המארונים רוב מכריע, כאמור) כללה הישות הפוליטית החדשה את האזורים הסמוכים — הצפון, הדרום ובקעת הלבנון, ואת עיר הנמל בירות כבירתה. המארונים טענו כי גם אזורים אלו הם חלק מהמולדת ההיסטורית שלהם, וכי שליטה בהם חיונית לביטחונם. עם זאת, היות שבאזורים המסופחים היה רוב מוסלמי מכריע, התכוון הרוב הנוצרי המוצק בלבנון הגדולה ל-55% (לעומת 80% במונצ'פיה, כאמור). המארונים איבדו את מעמדם בתור רוב מוחלט ושיעורם מכלל האוכלוסייה צנח ל-32%. עד מפקד האוכלוסין האחרון בלבנון ב-1932 כבר ירד שיעור כלל הנוצרים בה למעט יותר ממחצית (50.7%) ושיעור המארונים הצטמצם ל-29% (זמיר 1993, 106; Maktani 1999).

הניסיון ליצור מדינת לאום מארונית הוליד אפוא ישות פוליטית רב-קהילתית, לבנון הגדולה, שבה שום קהילה לא יכלה לטעון לרוב מוחלט. לפיכך, מאז 1920, ובפרט לאחר ההסדר הפוליטי ב-1943 שסלל את הדרך לעצמאות (ראו להלן), התאפיינה המערכת הפוליטית בלבנון בניסיון לספק את הצרכים הפוליטיים, החברתיים והכלכליים של 17–20 קהילות, איך-ספור משפחות גדולות, ומגוון של אזורים גיאוגרפיים (Hudson 1968; Hanf 1993).

התמוטטות האימפריה העות'מאנית הועילה גם לתנועה הציונית, שמנהיגיה עסקו זה זמן רב בקידום הרעיון של מדינה יהודית בארץ ישראל/פלסטין, שתיתן מענה לצורך של בני קהילה זו בביטחון. במהלך מלחמת העולם הראשונה הצליחו הציונים לזכות באהדתה של בריטניה הגדולה, וב-1917 היא הביעה תמיכה, מסויגת אמנם, בשאיפתם הלאומית. אבל שלא כמו המאורנים, שהיו בני האזור, רוב הציונים באו ממזרח אירופה וממרכזה. הם הכירו מקרוב את השיח הבינלאומי ההגמוני על הגדרה עצמית, וגם ידעו להפעיל טכנולוגיות מתקדמות בתחומי החקלאות, התעשייה והלוחמה. יתרונות אלה הקנו להם עדיפות על פני הפלסטינים בני המקום, אבל גרמו לניכור מצדם, בפרט כאשר החל המפעל הציוני להתרחב. ואכן, לעומת המאורנים, שאפילו פעילים רדיקלים בקרבם יכלו להיות "מוזמנים" לשוב לחיק האומה הערבית, כפי שאירע במהלך מלחמת האזרחים בלבנון (1975–1990), המתיישבים הציונים בארץ ישראל/פלסטין נחשבו בדרך כלל לזרים במזרח התיכון.¹⁰

למרות זאת, אפשר לומר כי התנועה הציונית, ולאחר מכן מדינת ישראל, כלכלו את ענייניהן בזהירות עד 1967. אף שכמה סיעות, בעיקר בצד הימני של המפה הפוליטית, דיברו על הצורך לכפות את המרות היהודית על כל פלשתינה המנדטורית ואולי גם על עבר הירדן המזרחי, רוב המנהיגים הציונים ובראשם דוד בן-גוריון, ראש הממשלה הראשון של ישראל, ידעו את גבולות כוחם. מתינות זו ניכרה ב-1947, כשההנהגה הציונית קיבלה את החלטת האו"ם לחלק את פלשתינה המנדטורית לשתי מדינות, יהודית וערבית, אך גם במלחמת 1948, כאשר ישראל נמנעה מלכבוש את מזרח ירושלים, את הגדה המערבית ואת רצועת עזה (Oren 1982).

צרפת ובריטניה תמכו בשאיפותיהם הלאומיות של המאורנים ושל היהודים, והניחו

¹⁰ על הוויכוח בשאלה אם הציונות היא תנועה קולוניאליסטית ראו שנהב וחבר 2004. רוחאנא וסבאע-ח'ורי (2006, 66) מבחינים בין שתי גישות: האחת רואה בהתנחלות היהודית בשטחים שנכבשו ב-1967 פרויקט קולוניאלי והשנייה רואה בפרויקט הציוני, בהקמת המדינה היהודית ובחברה הישראלית כולה פרויקט קולוניאלי. ברצוני לנקוט כאן עמדת ביניים. אף על פי שאני מכיר בכך שרוב הציונים נחשבו זרים במזרח התיכון (שלא כמו המאורנים), ואף שאני מכיר בסיוע הרב שקיבלו ממצמות המערב (בדומה למאורנים), אני טוען כי יש חשיבות לעובדות האלה: לפחות חלק מן השותפים בפרויקט הציוני, ובפרט בשלביו המתקדמים, היו תושבי האזור; שלא כמו תנועות קולוניאליסטיות אחרות, חלק מן הציונים ראו עצמם כמי ששבים לארץ אבותיהם; לציונים לא היתה "ארץ אם" כמו למתיישבים קולוניאליסטים אחרים והבריתות שכתרו עם המעצמות היו בעיקרן תועלתניות, קרי בריתות שאינן מבוססות על תפיסות תרבותיות משותפות; ולבסוף, לפחות חלק מבני המקום, קרי הפלסטינים, שולבו, גם אם באופן חלקי מאוד, במדינה שהקימו הציונים ב-1948, שלא כמו הישות הפוליטית שכונו ב-1967. לדעתי, היעדר הבחנה ברורה בין פרויקט ההתנחלות לבין הפרויקט הציוני אינו רק מערפל את התפקיד החשוב שמילאו שחקנים בולטים כמו מערכת הביטחון, "הרשת הביטחונית" הלא פורמלית והמתנחלים ככינונה ובהמשך קיומה של "ישראל הגדולה"/"ארץ ישראל השלמה" אלא גם מוביל לתפיסה מהותנית של הפרויקט הציוני אשר אינה מאפשרת להבחין בשינויים שהתחוללו בו במשך הזמן ובפרט במעבר ממתנות להרפתקנות, המתואר כאן.

את היסודות לכינון שתי המדינות העצמאיות, לבנון וישראל: שלטונות המנדט הבריטי סייעו למאמצי "היישוב" לכוון את מוסדותיו הפוליטיים, החברתיים והכלכליים, והקימו תשתית ששירתה אחר כך את ישראל; והנציב העליון הצרפתי סייע להקים בלבנון מוסדות פוליטיים, ביורוקרטיים וצבאיים, על פי המודל של מוסדות המעצמה הקולוניאלית. שתי המעצמות השפיעו גם על היחסים הבין-קהילתיים בשתי המדינות: בריטניה דיכאה את התקוממות הפלסטינים שהתרחשה בשנים 1936–1939 בנוקשות רבה יותר מדיכוי האלימות של "היישוב", והבדל זה נתן יתרון לקהילה היהודית כאשר הסלים הסכסוך בין הקהילות (שגב 1999). בלבנון עודדו הצרפתים את הנוצרים בכלל ואת המאורנים בפרט להשיג לעצמם מעמד בכורה במוסדות הפוליטיים, הביורוקרטיים והצבאיים, ובכך השפיעו על אופי היחסים הבין-קהילתיים במדינה עוד שנים רבות אחר כך.

עם זאת, יש הבדל מהותי בין שני המקרים. המערכת הפוליטית בלבנון, הן בתקופת המנדט והן בתקופת העצמאות, עיגנה בהסדרים פורמליים ובעל פה את העיקרון של שיתוף בשלטון (power sharing) בין כל המגזרים בחברה (Lijphart 1977). עיקרון זה אומץ לראשונה בתקופת המותצרפיה, ולהלן אראה כי במרוצת הזמן נעשו הסדרים אלו שוויוניים יותר. לעומת זאת, המנהיגות הציונית, ולאחר מכן גם ההנהגה הישראלית, לא חשו מחויבות לשותף בשלטון את בני הקהילות הלא יהודיות בארץ ישראל/פלסטין.

לאחר מלחמת העולם השנייה, ובעקבות השואה, התעצמו מאמצי התנועה הציונית לגייס תמיכה בינלאומית בהקמת מדינה יהודית בפלשתינה. בריטניה מצדה החליטה לסיים את המנדט שלה במאי 1948, ומנהיגי היישוב היהודי הכריזו על הקמת מדינת ישראל. עם תום המלחמה כעבור כשנה שלטה ישראל לא רק על חלקים של פלשתינה המנדטורית שהוקצו למדינה היהודית על פי תוכנית החלוקה, אלא גם באזורים נוספים שהיו אמורים להיות חלק מן המדינה הערבית. ואולם, כיוון שמאות אלפי פלסטינים נסו וגורשו מן האזורים שהיו כעת בשליטת ישראל, נותר בה רוב יהודי מוצק של כ-80%, כמו הרוב הנוצרי במוצצרפיה ב-1911.

אלא שביוני 1967, לאחר ניצחון ישראל על הצבאות הערביים, השתנה מצב העניינים הזה מן היסוד. נוסף על הגולן, שנכבש מידי סוריה, וחצי האי סיני, שנכבש מידי מצרים (והוחזר לה בעקבות הסכם השלום ב-1979), שלטה ישראל כעת בכל ארץ ישראל/פלסטין ולמעשה יצרה ישות פוליטית חדשה, "ישראל הגדולה" או "ארץ ישראל השלמה", שבה הצטמצם חלקם של היהודים ל-63% (אפרת 2002, 135–147). אף על פי שהפלסטינים בשטחים לא קיבלו אזרחות ישראלית, הצליחה ישראל לקיים בהם "מערכת שליטה" במשך שני עשורים. מערכת שליטה זו נתחלפה ב-1987, לאחר פרוץ האינתיפאדה הפלסטינית הראשונה, ב"מערכת כפייה", ועל כך ארחיב בהמשך הדברים. אך למרות מגוון הצעדים שנקטה ישראל כדי לשמר את הרוב היהודי בארץ ישראל/פלסטין, ובמיוחד קליטת מאות אלפי מהגרים יהודים (וספק יהודים), התמעט שיעור היהודים בה בפרוס המאה ה-21 לפחות

מ-55%, שיעור דומה לשיעור הנוצרים בלבנון הגדולה ב-1920, והחל מתקרב במהירות לשוויון מספרי עם הפלסטינים.¹¹

אם כן, לבנון הגדולה וישראל הגדולה/ארץ ישראל השלמה הן למעשה (גם אם לא להלכה, שהרי ישראל לא סיפחה את השטחים שכבשה ב-1967) שתי ישויות פוליטיות רב-קהילתיות שתפסו את מקומן של ישויות הומוגניות יותר מבחינה אתנית. תוצאה זו בוודאי אינה עולה בקנה אחד עם חזון מדינת הלאום של שתי הקהילות ומנהיגיהן. בפרקים הבאים אשווה בין הקהילה המארונית לבין הקהילה היהודית מבחינת דרכי התמודדותן עם המציאות הרב-קהילתית ב"מדינת הלאום" שלהן. תחילה אשווה בין לבנון לבין ישראל מבחינת תהליך היווצרות המדינה על ממדיו השונים; אחר כך אבחן זה בצד זה את שני הסכסוכים שפרצו בלבנון ובארץ ישראל/פלסטין, את הפתרונות שהוצעו להם ואת מידת הצלחתם להפחית מעוצמת הסכסוך; ולבסוף אדון במלחמת לבנון השנייה, שבה באו לידי ביטוי המאפיינים העיקריים של שני המקרים.

ג. תהליך היווצרות המדינה בלבנון ובארץ ישראל/פלסטין

לתהליך היווצרות המדינה המודרנית יש שלושה ממדים עיקריים שביניהם זיקות גומלין ונקודות השקה רבות ומגוונות: בניין המדינה, הבניית המדינה, ואינטגרציה לאומית (או בניין אומה).¹²

הממד הראשון, בניין המדינה, כולל צעדים המעודדים "גיבוש טריטוריאלי, צנטרליזציה, דיפרנציאציה של אמצעי הממשל, והשגת מונופול על אמצעי הכפייה" (Tilly 1975, 42). זהו מעבר הדרגתי ממצאות שבה המדינה היא שחקן חברתי אחד מיני רבים למצב שבו היא שחקן הגמוני מבחינה פנימית ובינלאומית. הודות לעוצמתה הפיזית הגוברת, ובפרט הצבאית והכלכלית, המושגת דרך חדירה הדרגתית לתוך החברה וחילוק משאבים ממנה, בעיקר לצורך ניהול מלחמה, רכשה לעצמה המדינה המודרנית מעמד אוטונומי ביחס לחברה, עד שיש הרואים בה שחקן בעל היגיון משלו: הגיון המדינה.¹³

הממד השני, הבניית המדינה, עניינו תהליכים או מנגנונים שבאמצעותם המדינה מגבירה את עוצמתה ואת סמכותה על ידי שימוש במוסדות פורמליים ולא פורמליים, ובפרט בתחום הסמלי והתרבותי (Davis 1991, 12). שלב זה כולל המרה של "העוצמה הכופה" של המדינה ב"עוצמה משמעתית" המופנמת אצל כל פרט ופרט. המדינה המודרנית פיתחה ואימצה טכניקות של ארגון ושל משמעת במידה נרחבת ביותר, ובכלל זה אמצעי פיקוח

¹¹ אפרת 2002, 135–147. דוח רשמי פלסטיני העריך כי מספר הפלסטינים בפלסטין/ארץ ישראל בשנת 2002 הוא 4.6 מיליון (לעומת 5.1 מיליון יהודים) וכי שתי הקהילות ישתוו בגודלן ב-2006 (Palestinian Central Bureau of Statistics 2003, 17).

¹² לתהליך יש היבט בינלאומי חשוב אך עקב מגבלות המקום בחרתי להתמקד בהיבט הפנימי.

¹³ ראו Mann 1986; Evans et al. 1985; Tilly 1975.

וחלוקה מדוקדקת של זמן, מרחב ותנועה, ובעקבות זאת הלכה ונוצרה תפיסה של המדינה כישות העומדת מחוץ או מעל לחברה.¹⁴

בממד השלישי המדינה מתאמצת לטפח בקרב אזרחיה זהות קיבוצית הנשענת על מיתוסים משותפים, כדי להשיג חפיפה מרבית בינה לבין הקהילה הפוליטית.¹⁵ יואל מגדל מסביר כי באמצעות מושג האומה ביקשו מנהיגי המדינה "לסלק את התפיסה שלפיה המדינה עומדת מעל החברה, ולטפח תפיסה חלופית שלפיה אין הבחנה בין המדינה לבין החברה מבחינת התכלית ואולי גם מבחינת הצורה" (Migdal 1997, 227). ואמנם, אם נניח ששלושת הממדים שתוארו לעיל משלימים זה את זה, נוכל להסביר טוב יותר את העוצמה ואת כושר החיות של המדינה המודרנית, בעיקר לעומת צורות שלטון אחרות בהיסטוריה. המדינה המודרנית הצליחה לפתח כלים ומנגנונים שאפשרו לה לחלץ מאזרחיה משאבים חומריים ואנושיים עצומים, במידה שלא נודעה כמוה בעבר, ולהפעיל אלימות רבה יותר מבכל תקופה אחרת בהיסטוריה, ולא זו בלבד אלא שגם התאמצה לחלוש על גופם של אזרחיה, לקנות לה אחיזה בתודעתם ולטפח בקרבם את האמונה שלה ולהם זהות אחת ואינטרסים משותפים.

בין שאר התופעות שהקולוניאליזם האירופי ייצא ל"עולם החדש" היה גם דגם המדינה המודרנית, ואף שתהליך היווצרותה לבש אופי שונה בכל מקום ומקום, בהדרגה הפכה המדינה המודרנית לתופעה אוניברסלית (ראו בפרט Chatarjee 1993). כך היה גם במזרח התיכון, אזור שעד מלחמת העולם הראשונה נשלט ברובו בידי האימפריה העות'מאנית. ואמנם, בצד החוקרים שמדגישים את השפעת המעצמות הקולוניאליות על תהליך היווצרותן של מדינות המזרח התיכון (Anderson 1987; Owen 2000) יש המבליטים דווקא את השורשים המקומיים של רבות מן הישויות הפוליטיות באזור (Harik 1990; Gerber 2008). מכל מקום, יכולתן של המדינות הפוסטקולוניאליות באזור להביא לאינטגרציה לאומית בין קהילות שונות ומגוונות (והרי גיוון קהילתי רווח ברוב העולם השלישי), היתה מוגבלת, ובמקרים רבים עוררו מאמציהן את התנגדות הקהילות שביקשו לשמור על ייחודן (Connor 1994).¹⁶ זאת ועוד, התביעות הפוליטיות של הקהילות בנות המקום במדינות המערב (כמו למשל הבאסקים בספרד והסקוטים בבריטניה), ובואם של המוני מהגרים אליהן כחלק מתהליכי הגלובליזציה, עודדו חשיבה מחודשת על המושגים "מדינת לאום" ו"הגדרה עצמית" גם לגבי המערב עצמו.¹⁷

בניין המדינה בארץ-ישראל/פלסטין דמה לדפוס האירופי בקשר הדיאלקטי שבינו לבין ניהול מלחמה (השווה Gongora 1997). המלחמות שבהן השתתפה ישראל מ-1948

¹⁴ ראו Foucault 1979; Mitchell 1991; Steinmetz 1999.

¹⁵ ראו Gellner 1983; Hobsbawm 1990; Anderson 1991.

¹⁶ מסוף המלחמה הקרה שוב עסקה ארצות הברית במה שמכונה בשם "בניין אומה", והמקרה הבולט הוא עיראק.

¹⁷ ראו Ra'anani 1990; Barrington 1997; Young 2005.

ואילך הגבירו את עוצמתה הצבאית והכלכלית, והתעצמות זו באה לידי ביטוי בבניית מגזר ביטחוני¹⁸ חזק ועתיר השפעה, ומ־1967 ואילך התרחב מגזר זה אל השטחים שנכבשו במלחמה. ואולם, הממדים האחרים של תהליך היווצרות המדינה היו שונים בתכלית.

בשנים 1949–1967 התחוללו בישראל תהליכים ברורים של הבניית מדינה ואינטגרציה לאומית, אף שכבר אז בלט היחס השונה של המדינה כלפי אזרחיה הפלסטינים, שעד 1966 היו נתונים תחת ממשל צבאי (ראו כהן 2006). לעומת זאת, מאז כיבוש כל ארץ ישראל/פלסטין ב־1967 נעשו התהליכים האלה מוגבלים וסבוכים משום שבעקבות המלחמה התעמעמו הסוגיה של גבולות ישראל והשאלה מי ומה שייכים לה, ונתערעה עוד יותר ההפרדה בין התחום האזרחי לתחום הצבאי ובין הפוליטיקה לדת. עוד ב־1948 החליטו מנהיגי ישראל שלא ליצור הבחנה ברורה בין התחום האזרחי לבין התחום הצבאי כדי להפוך את הצבא למכשיר עיקרי לתהליך היווצרות המדינה. אך לפני 1967 הצליחו המוסדות הפוליטיים לקיים שליטה אזרחית בצבא בדרך כלל, ואילו משנה זו ואילך הלך והתעצם תפקידו של הצבא לעומתם.

האינטגרציה הלאומית בישראל אף היא עברה טלטלה: החיבור המחודש עם מקומות קדושים ליהדות כמו הכותל המערבי, קבר רחל ומערת המכפלה העצים את הרכיב הקהילתי בזהותם של חלק מאזרחי ישראל היהודים והגבולות בין התחום הפוליטי לתחום הדתי היטשטשו עוד יותר. אפשר לומר שהקהילה היהודית, שמאגר הסמלים שלה שימש את ישראל בתהליך היווצרותה, השתחררה במידה רבה מאחיזת המדינה. עקב כך הוגבל חופש הפעולה של המדינה בתחומים שהקהילה ו"יזמים" שונים שתבעו לעצמם את הזכות לדבר בשמה ראו כשייכים לה, ובעקבות זאת נתערעה ההבחנה בין הגיון המדינה להגיון הקהילה בתחומים רבים וחשובים ובפרט בכל האמור ביחסי ישראל עם הפלסטינים.

השיבוש שחל בתהליך היווצרות המדינה בישראל מ־1967 ואילך משתקף בצעדים שנקטה בגדה המערבית, ברצועת עזה ובמזרח ירושלים. חרף הרטוריקה הרשמית שעל פיה "השטחים המוחזקים" הם "פיקדון" שיוחזר תמורת שלום עם הערבים, ניסו ממשלות ישראל, בזו אחר זו, לשנות את אופיים. אמנם שינוי זה לא הגיע לכלל סיפוח של השטחים באופן רשמי (חוץ ממזרח ירושלים, עליה הוחל החוק הישראלי ב־1967) אך נועד לחברם לישראל כך שיהיה קשה ואולי בלתי אפשרי לנתקם ממנה. שמם של השטחים שונה (המונח "מזרח-ירושלים" בוטל והגדה המערבית ורצועת עזה הפכו ל"יהודה ושומרון" ו"חבל עזה") ומנהיגי ישראל אף ראו בהם חלק בלתי נפרד מן המולדת היהודית (ואפילו הגדירו

¹⁸ המגזר הביטחוני בישראל כולל את צבא ההגנה לישראל (צה"ל), שירות הביטחון הכללי (שב"כ), המוסד למודיעין ולתפקידים מיוחדים ("המוסד"), משטרת ישראל ומשמר הגבול (מג"ב), התעשייה הצבאית (תע"ש), התעשייה האווירית (תע"א), הרשות לפיתוח אמצעי לחימה (רפא"ל), הסוכנות לאנרגיה אטומית, המכון למחקר ביולוגי בישראל, נתיב — לשכת הקשר, והמונה על הביטחון במשרד הביטחון (מלמ"ב).

אותם "ערש העם היהודי"¹⁹. תפיסה זו הונחלה בבתי הספר, במגזר הביטחוני ובציבור הרחב. נאומים והצהרות של מנהיגי המדינה, שידורים בתקשורת הממלכתית והפרטית ומסמכים רשמיים השתמשו במונחים אלו בלבד וכך עזרו להפצתם. ואכן, מפות ישראליות אינן נוהגות לסמן את "הקו הירוק" או לציין את השמות הפלסטיניים של המקומות שמעברו (Lustick 1993, 358–359). על השפעת צעדים אלו ניתן ללמוד מן העובדה שב-2006, כאשר שרת החינוך דאז יולי תמיר הורתה לשוב ולציין את "הקו הירוק" בספרי הלימוד, התנגדו לכך כמחצית מאזרחי ישראל היהודים (יער והרמן 2006).

אבל לא רק השיח הרשמי והלא רשמי אלא בעיקר צעדיה המעשיים של ישראל הם שקשרו אליה את השטחים מבחינה פוליטית, חברתית וכלכלית. הסימן העיקרי לכך היה ההפקעה המסיבית של קרקעות פלסטיניות בגדה המערבית וברצועת עזה והקמת מתקנים צבאיים, התנחלויות יהודיות וכבישים עוקפים באזורים אלו. פעולות אלה, משהחלו, לא נפסקו, גם לא בימי השיא של תהליך אוסלו. למעשה, חוץ ממאחזים מעטים שפינתה ישראל ב-2003 כפי שהתחייב מ"מפת הדרכים", ולהוציא את ההתנתקות ב-2005,²⁰ לא פורק אף יישוב יהודי שנבנה בשטחים מ-1967. להפך, מספר היהודים בגדה המערבית כמעט הוכפל מסוף 1993 ועד סוף 2000 (B'tselem 2002, 16) וב-2006 עמד על יותר מרבע מיליון (שרגאי 2006).

נוסף על החדירה הגוברת של מתיישבים יהודים לגדה המערבית, ובמידה פחותה מכך לרצועת עזה, נעשו הפלסטינים בשטחים תלויים בישראל מבחינה כלכלית. המדינה אף נטלה לידיה את השליטה במשאבי הקרקע והמים בשטחים ובקשרים של תושביהם הפלסטינים עם העולם שבחוץ (אפרת 2003; קורן 2006), ובה בעת מנעה מהם להשתתף במערכת הפוליטית שלה. בכך שימרה המדינה את הדומיננטיות היהודית בארץ ישראל/פלסטין. אמנם היו יוצאים מן הכלל, כמו הפלסטינים אזרחי ישראל, שהשתתפו בבחירות לכנסת, והפלסטינים במזרח ירושלים, שזכו למעמד של תושבי קבע, אבל כפי שאלה וגם אלה למדו על בשרם, מערכת לא פורמלית של מוסדות, תקנות ודרכי פעולה דאגה לשמר את מעמדם הנחות לעומת האזרחים היהודים.²¹

הישות הפוליטית הרב-קהילתית שקמה בארץ ישראל/פלסטין ב-1967 לא זכתה להכרה בינלאומית, ורבים בישראל ובכללם מי שהגדירו עצמם "נאמני ארץ ישראל" המשיכו להתכחש לקיומה — אם משיקולי תועלת או מוסר ואם מתוך אדישות גרידא. אלא שהתכחשות קולקטיבית זו היא בעלת חשיבות משנית בלבד לעומת ה"עובדות בשטח"

¹⁹ ראו למשל את נאומו של ראש הממשלה אריאל שרון לפני איחוד הקהילות היהודיות, 18 ביולי 2004, <http://www.pmo.gov.il/PMO/Archive/Speeches/2004/07/speech180704.htm>, אוחר ב-5.11.09.

²⁰ בהתנתקות פונו כ-9,500 נפש שהם כ-5.3% מן המתנחלים בשטחים.

²¹ ראו Lustick 1979; Kimmerling 1989; Yiftachel 1999; 2006. סמי סמוחה מציע גישה שונה שלפיה ישראל היא "דמוקרטיה אתנית" (Smootha 2002).

שקבעה ישראל בשטחים, שהפכו את ההבחנה הפורמלית בינה לביןם ואת השיח הפוליטי שנועד לשמר הבחנה זו, לאנכרוניסטיים.²²

גם תהליך היווצרות המדינה בלבנון היה רצוף מכשולים. ההתנגדות לכינון לבנון הגדולה היתה כמעט מידית, אף שבתחילתה כללה רק מחאות של מנהיגי חבלי הארץ המסופחים, המוסלמים ברובם. תגובה זו הגבירה את תחושת החרטה בקרב מי שהתנגדו מלכתחילה לכינונה של מדינה רב-קהילתית בלבנון, אבל לא הביאה לכיטולה (זמיר 1993). למעשה, חרף טבעם ה"מלאכותי" נותרו גבולות לבנון, כמו אלה של רוב מדינות המזרח התיכון, כמעט בלא שינוי מאז סורטטו בידי המעצמות הקולוניאליות.

התמרמרות המוסלמים בלבנון הגדולה, יחד עם התפתחויות חשובות אחרות ובעיקר נפילת צרפת ב-1940, גרמו למנהיגים מארונים לשקול מחדש את גישתם כלפי המדינה החדשה. עמדה אחת, שביטא אמיל אַדָה, מנהיג "הגוש הלאומי", קראה לשוב ל"לבנון קטנה": מדינה מארונית הומוגנית בחסות צרפת שתתבסס על גבולות המותצרייה. עמדה אחרת, שייצגו בשארה אל-ח'ורי ו"הגוש החוקתי" שבראשותו, הכירה בצורך בהסדר פוליטי עם המוסלמים בלבנון ועם המרחב הערבי. היחלשות צרפת והופעתה של מנהיגות מוסלמית פרגמטית בלבנון, שהיתה מוכנה להכיר במדינה לבנונית "נפרדת" בתנאים מסוימים, הטו את הכף לטובת העמדה השנייה. ב-1943 הגיעו בשארה אל-ח'ורי וריאד אל-צ'לח, מנהיג מוסלמי סוני, לפשרה היסטורית: "האמנה הלאומית". על פיה, בלבנון תיכון דמוקרטיה המבוססת על שיתוף בשלטון בין הקהילות, המשפחות הגדולות והאזורים הגיאוגרפיים, שמשקלם היחסי חושב על בסיס מפקד האוכלוסין ב-1932. הוסכם גם כי ללבנון תהיה זהות ערבית מסוימת ("פנים ערביות"), אך היא לא תצטרף לאיחוד ערבי (היא הצטרפה לליגה הערבית ב-1945, אך רק לאחר שנקבע טבעה הרופף), ולא תכרות בריתות עם מעצמות המערב. אופייה הרב-קהילתי של לבנון הגדולה זכה אפוא להכרה והוקמה בה מערכת פוליטית המבוססת על שיתוף בשלטון.²³ ואמנם, בזכות פשרה זו, וחוק מכמה תקופות של משבר (בפרט ב-1958), נהנתה לבנון מיציבות פוליטית יחסית ומשגשוג כלכלי במשך יותר משלושה עשורים, עד לפרוץ מלחמת האזרחים ב-1975.

אך בד בבד עם השגת ההסדר הפוליטי בלבנון הוזנח בה מאוד בניין המדינה. בעקבות מלחמת 1948, שבה השתתפה לבנון לצד המדינות הערביות, אף כי באופן מוגבל, החליטו מנהיגיה שלא להתערב בסכסוכים אזוריים, ובראשם הסכסוך הערבי-ישראלי, וכך לא נאלצו

²² דוגמה לכך היא מדד Freedom House. ברשימת המדינות העצמאיות מדינת ישראל מוגדרת "חופשית" אך השטחים שתחת שלטונה נכללים ברשימה נפרדת של "שטחים שנויים במחלוקת", ושם היא מקבלת ציון הכולל אותה בין המדינות ה"לא חופשיות". ראו http://www.freedomhouse.org/uploads/press_release/fiw07_charts.pdf, אוּחזר ב-5.11.09. הבחנה זו מאפשרת למדינות זרות ובפרט לארצות הברית, בת בריתה של ישראל, שלא לנקוט נגדה צעדים על סמך דירוג זה כפי שהיא נוהגת במקרים אחרים.

²³ חלק ממרכיבי המערכת הזאת, כמו החוקה הלבנונית מ-1926, כבר היו קיימים קודם לכן.

להשקיע משאבים רבים בצבא כפי שעשו המנהיגים במדינות ערביות אחרות. אך ההחלטה שלא להקים בלבנון מדינה חזקה נבעה גם מגורמים פנימיים: החשש של האליטה הלבנונית מפני שלטון מרכזי חזק שיצר את צעדיה במישור הפוליטי והכלכלי, וחששם של נוצרים רבים כי התרחבות המדינה תביא לאובדן מעמד הבכורה שלהם במוסדותיה.²⁴ עקב כך קמה בלבנון מדינה חלשה מבחינה צבאית שלא יכלה לקרוא תיגר על האוטונומיה של מנהיגים אזוריים חזקים או לעמוד בדרכן של היוזמות הכלכליות של אזרחיה. יתר על כן, המדינה התקשתה להבנות את עצמה בתודעת תושביה ולהטמיע בקרבם זהות לאומית משותפת. בעיות אלו באו לידי ביטוי עם התפרצות הסכסוך ב-1975, כאשר לבנון היתה ל"מדינה כושלת" (failed state), אך סכסוך זה גם גרם לרוב תושבי המדינה להסכיין עם גבולותיה (ראו Barak 2000; 2003). אך לפני שאדון בסכסוכים שפרצו בארץ ישראל/פלסטיין ובלבנון אומר כמה מילים על הצבאות שקמו בישראל ובלבנון כחלק מתהליך היווצרותן. אופי הצבא מאפשר להעריך טוב יותר את התהליך הזה ואת תוצאותיו, בעיקר בהתחשב בתפקיד המרכזי של מוסד הצבא בתהליך היווצרות המדינה על ממדיו השונים.

הצבא הלבנוני היה מראשיתו צבא מתנדבים קטן וחלש ועסק בעיקר בשיטור. עם זאת, חולשתם של מוסדות המדינה האחרים הפכה את הצבא למעורב יותר ויותר במערכת הפוליטית – כמתווך, כבורר וכגורם מאזן. לאחר הסכסוך ב-1958 ניהל המודיעין הצבאי את ענייני המדינה מאחורי הקלעים, אך ב-1970 הובס המועמד מטעם הצבא לנשיאות והצבא הורחק מן הפוליטיקה. לאחר פרוץ הסכסוך ב-1975 הפך הצבא למשותק, אך לא התפורר כמו ב"מדינות כושלות" אחרות אלא ניסה שוב ושוב להשתקם עד שנבנה מחדש והפך למשענת העיקרית של הסדר הפוליטי במדינה.²⁵

בישראל, לעומת זאת, זכתה המדינה למעמד כמעט מקודש, ומנהיגיה הועידו לצבא תפקיד מרכזי בתהליך היווצרותה. הצבא נדרש לא רק להגן על גבולות המדינה אלא גם לבצע משימות אזרחיות כמו התיישבות באזורי ספר, חינוך וקליטת עלייה, וגם ניסה להקנות לחייליו תודעה משותפת על פי רעיון "כור ההיתוך" הלאומי.²⁶

גם ההרכב של שני הצבאות היה שונה: צבא ישראל התאפיין תמיד בדומיננטיות יהודית (כהן 2006, 187–224; Peled 1998, 126–168), ואילו הצבא הלבנוני קיבל לשורותיו את בני כל המגזרים בחברה. אמנם בתחילה היה בו רוב של נוצרים, ובפרט מארונים, אך לאחר מכן הושג שוויון בין הנוצרים למוסלמים בקצונה (Barak 2006).

נקודת הדמיון האחת בין שני המקרים היא כישלון הניסיונות להנהיג שליטה אזרחית יעילה בצבא, המתבטא בין השאר בהשפעה ההולכת ומתעצמת של אנשי צבא בכירים

²⁴ לפי ההסדר הפוליטי בלבנון, נשיא הרפובליקה הוא מארוני, ומ-1943 החזיקו בני קהילה זו במשרות מפתח נוספות במדינה, כולל משרת מפקד הצבא וראש המודיעין הצבאי.

²⁵ תקי א-דין 1998; Barak 2009; 1991; McLaurin 1984.

²⁶ השווה הורוביץ וליסק 1990; לוי 2003; Ben-Eliezer 1993; Kimmerling 1992; Schiff 1992; Peri 1983; 1998.

בשירות פעיל ובגמלאות בפוליטיקה ובתחומים נוספים. הקושי של המנהיגים האזרחיים בלבנון להפיג את המתחים הפנימיים סלל את דרכו של הצבא למערכת הפוליטית, ולאחר סיום הסכסוך היה לו תפקיד חשוב בה. נוסף על כך אפשר לציין "רשת ביטחונית" סורית-לבנונית שהשפיעה רבות על הפוליטיקה בלבנון לאחר מלחמת האזרחים (Barak 2009). גם תפקידו הפוליטי של הצבא הישראלי התעצם בעקבות המלחמות ב-1967 וב-1973, ובשל תפקידו הבולט בניהול השטחים שנכבשו ב-1967 (Peri 1983) ו"רצועת הביטחון" בלבנון בשנים 1985–2000 (ברק 2008; Sela 2007). בעיקר גברה עוצמתה והשפעתה של "הרשת הביטחונית" הלא פורמלית בישראל, הכוללת בכירים במערכת הביטחון בשירות פעיל ובגמלאות הפועלים בתחומים אזרחיים שונים (ברק ושפר 2008). ואולם, כיוון שהן בישראל והן בלבנון הבעיות לא היו צבאיות אלא פוליטיות, אנשי הצבא לא היטיבו להתמודד עמן מעמיתיהם האזרחים.

אפשר לומר אפוא כי בלבנון אימץ גם הצבא את העיקרון של שיתוף בשלטון, ואילו בישראל, ובוודאי בישראל הגדולה/ארץ ישראל השלמה, שיקף הצבא את הדומיננטיות היהודית והיה לה למשענת. זאת ועוד, לעומת לבנון, שבה נכשל הניסיון לכוון שליטה אזרחית בצבא באמצעות הקמת צבא מקצועי נפרד מן החברה שיהיה תחת פיקוח המוסדות האזרחיים, בישראל נכשל הניסיון לכוון שליטה כזו באמצעות קיטוע מבוקר של הגבולות בין התחום הצבאי והאזרחי המאפשר למנהיגים האזרחים להשתמש בצבא למשימות ביטחוניות ואזרחיות.²⁷

לסיכום, בלבנון הגדולה נוצרה מדינה חלשה מבחינת ממד בניין המדינה ובפרט בכל האמור ביכולתה לנהל מלחמה, אבל היא נהנתה מלגיטימיות בעיני רוב תושביה, בעיקר הודות למערכת הפוליטית שלה, המבוססת על שיתוף בשלטון בין בני המגזרים השונים בחברה: קהילות, משפחות גדולות ואזורים. לעומת זאת, בארץ ישראל/פלסטין, קמה מדינה חזקה מבחינת הממד של בניין המדינה, אך מצד שני היא נחשבה לגיטימית רק בעיני חלק הולך וקטן מתושביה, והדומיננטיות היהודית בה נשמרה באמצעות מערכת שליטה באזרחים הפלסטינים בישראל ובאמצעות מערכת כפייה על הפלסטינים בשטחים.

ד. סכסוכים פנימיים וההתמודדות עמם

בשנים 1975–1990 התחוללה בלבנון מלחמת אזרחים עקובה מדם. סכסוך זה היה פנימי בעיקרו אך השתתפו בו שחקנים חיצוניים רבים, ובראשם הפלסטינים, ישראל וסוריה. ב-1987, עם פרוץ האינתיפאדה הפלסטינית הראשונה, הסלים הסכסוך בין שתי הקהילות היריבות השוכנות בארץ ישראל/פלסטין, וסיומו אינו נראה באופק. עתה אשווה בין לבנון לבין ישראל/פלסטין מבחינת אופי הסכסוכים וההתמודדות עמם.

²⁷ על שתי התפיסות הללו של שליטה אזרחית בצבא ראו Burk 2002.

יש הסבורים שהסכסוכים בלבנון ובארץ ישראל/פלסטין מקורם בהתערבות חיצונית, ואולם למען האמת שניהם נבעו מגורמים פנימיים. המלחמה בלבנון פרצה בעיקר מפני שהדרישות הפוליטיות של תנועות האופוזיציה – שרוב חבריהן היו מוסלמים אבל תמכו בהן גם נוצרים – לא נענו מצד המערכת הפוליטית, שבה שלטו האליטה הנוצרית (בעיקר מארונים) ובעלי בריתה מקרב הנכבדים המוסלמים (הסונים ברובם). מ-1943 ואילך חלו בלבנון שינויים חברתיים-כלכליים מפליגים, ובעיקר גידול במספר המוסלמים לעומת הנוצרים, והתגברות המודעות הפוליטית בקרב תושבי הפריפריה, ובראשם השיעים, שהחלו לתבוע חלק גדול יותר במערכת הפוליטית. אך לתמורות חברתיות אלה היתה השפעה פוליטית מועטה בעיקר משום שאנשי האליטה בלבנון סירבו להניח לאלה שזה מקרוב באו לקחת חלק בשלטון, וגם משום שהנוצרים, ובעיקר המארונים, סירבו לוותר על זכויות היתר שלהם. חולשת המדינה בשילוב עם היעדר נורמות משותפות, הן בקרב תומכי הממשלה והן בקרב האופוזיציה, עודדו או לפחות לא מנעו את השימוש באלימות לקידום או לחלופין לעיכוב של שינוי פוליטי, ושני הצדדים לא היססו לבקש סיוע מכוחות חיצוניים למימוש יעדיהם.²⁸

בארץ ישראל/פלסטין חשו הפלסטינים בשטחים תסכול לאחר שני עשורים של כיבוש ישראלי, והתקוממו. קודם לכן התבטאה התנגדותם למערכת השליטה הישראלית בשטחים בפעולות גרילה, ואולם לאינתיפאדה כבר היו כל המאפיינים של התקוממות עממית, אפילו בשעה שאש"ף, שראשיו שהו בחו"ל באותו זמן, נטל לעצמו את הנהגתה. הדבר גרם ליהודים בישראל לחוש, בפעם הראשונה מאז 1967, שאחיהם בשטחים מתערערת. במונחים תיאורטיים, האינתיפאדה ביטאה את קריסת מערכת השליטה שכוננה ישראל בשטחים ואת המעבר שלה למערכת כפייה המבוססת על הפעלת אלימות בהיקף רחב.²⁹

גם בסכסוך בלבנון וגם בסכסוך בישראל/פלסטין אימצו הצדדים הנצים מיתוסים וסמלים אתנו-לאומיים לשם גיוס תמיכה רחבה של בני הקהילה ושל כוחות חיצוניים, ובשניהם גרם הדבר להחרפת הניכור בין הקהילות (Hanf 1993; Benvenisti 1995). בשני המקרים, אמצעים לא אלימים כמו הפגנות ומחאות פינו את מקומם לצורות מאורגנות של אלימות, ו"יזמים" קיצונים האפילו על המתונים. ובכל זאת, בלבנון הקיצונים הם שנאלצו לשנות את עמדתם לבסוף ואילו בארץ ישראל/פלסטין נמשך הסכסוך בלא הכרעה.

שני הסכסוכים נבדלו זה מזה עוד בכמה מאפיינים עיקריים שהשפיעו רבות על הדינמיקה שלהם. בלבנון המדינה לא היתה צד בסכסוך על פי רוב, אלא חלק מן השלל. בסכסוך הישראלי-הפלסטיני, לעומת זאת, גייסה הקהילה היהודית את המדינה נגד הפלסטינים, שמצדם ערערו על זכותה של המדינה לשלוט בהם (Ron 2003). משום כך נעשה הסכסוך בלבנון לאנרכי, וגרם להרס פיזי רב, ל"טיהור אתני" בהיקף גדול, וכמעט

28 ראו Khalaf 1987; Hanf 1993; Picard 1996.

29 בנבישתי 1988; שיף ויערי 1990; Hiltermann 1991; Peretz 1990; Kimmerling 1989; Lustick 1979.

150,000 הרוגים. אבל מצד אחר, גורם זה סייע להביא לסיום הסכסוך לאחר שנציגי כל המגזרים בחברה הגיעו לפשרה באשר לאופן ניהול המדינה. הסכם טאיף מ-1989 נתן גושפנקה לפשרה זו והיה במהותו אֶשְׁרֹר של "האמנה הלאומית" מ-1943: בד בבד עם תשלום מס שפתיים לצורך לבטל את "העדתיות הפוליטית" בלבנון, הגדיל ההסכם את חלקם של המוסלמים בשלטון באמצעות כינון שוויון מספרי בין הנוצרים למוסלמים בפרלמנט (לעומת היחס הקודם ביניהם, 5:6 לטובת הנוצרים), ובאמצעות הענקת סמכויות נוספות לשני נושאי המשרות המוסלמים הבכירים, ראש הממשלה (סוני) ויו"ר הפרלמנט (שיעי), דבר שהיווה משקל נגד לנשיא (מארוני). בה בעת הודגש הצורך לבנות בלבנון "מדינת מוסדות" כדי למנוע הידרדרות נוספת, אך מטרה זו הושגה עד כה באופן חלקי בלבד.

כנגד זה, בארץ ישראל/פלסטין נותרה המדינה בעלת דומיננטיות יהודית, ועל כן לא יכלה להיות מקום מפגש לצרכים ולאִינטרסים של שתי הקהילות היריבות. הבדל יסודי זה מסביר מדוע אימצו הצדדים בשני הסכסוכים אסטרטגיות שונות כל כך. בלבנון כמעט לא היו ניסיונות להתנתק מן המדינה, והמילה "חלוקה" (תקסים) היתה מוקצה. להפך, רוב השחקנים ביקשו לשמר את לבנון בגבולותיה הנוכחיים (Hanf 1993; Barak 2000).³⁰ בארץ ישראל/פלסטין, לעומת זאת, ביקש הזרם הפלסטיני המרכזי להקים מדינה עצמאית בשטחים (אם כי לפלגים אחרים היו מטרות שונות כמו הקמת מדינה דמוקרטית חילונית או מדינה אסלאמית בכל שטח פלסטין). אבל בעיני ישראלים רבים, כולל ראשי המגזר הביטחוני, הסכסוך עם הפלסטינים לא היה סוגיה של דה־קולוניזציה שיכולה לבוא על פתרונה בנסיגת ישראל מן השטחים, אלא מחלוקת שנסבה על זהותו של העם היהודי ועל גורל הציונות. לכן, הצבא לא רק ניסה לסכל את מאמצי הפלסטינים להיפרד מישראל אלא אף ביקש להניא אותם משאיפתם להשיג את יעדיהם הלאומיים כפי שנתפסו בעיניו, ובה בעת השתדל לשכנע את הציבור היהודי כי ה"טרור" הפלסטיני הוא איום קיומי שאין מנוס ממלחמה נגדו (Michael 2007, 43).³¹

לאחר השוואה זו בין הסכסוכים, נבחן את מגוון הפתרונות שהוצעו להם ונעריך את מידת הצלחתם של אלה מהם שיושמו.

בשני המקרים הופיעו תנועות ששקלו לגרש את בני הקהילה היריבה וכך "לפתור" את הסכסוך. אמנם עקירה בהיקף נרחב, בעיקר של נוצרים, נעשתה בעיקר בלבנון (Hanf 1993, 342–347), אבל כשנביא בחשבון סוגי עקירה אחרים — כמו הפקעת 50%–60% מאדמות הגדה והרצועה בידי ישראל ב-1967, שבעקבותיה נאלצו תושביהן לעזוב³² — וכשנבחן שלבים מוקדמים יותר בסכסוך, כמו מלחמת 1948, ניווכח כי שני המקרים אינם שונים לגמרי.

³⁰ החריג היחיד היה "מדינת לבנון החופשית" שהקים מייג'ור סעד חדאד, בן בריתה של ישראל, באזור הגבול בין לבנון לישראל ב-1979, ראו Hamizrach 1988.

³¹ ומיכאל מוסיף שם: "נראה כי הדרג הצבאי נחל הצלחה רבה יותר ב'צריבת' התודעה הישראלית מאשר זו הפלסטינית" (Michael 2007, 43).

³² ראו אפרת 2002; B'tselem 2002, 47.

מכל מקום, בשני המקרים נחשבו "פתרונות" כאלה בלתי לגיטימיים ובלתי מעשיים משיקולים פנימיים וחיצוניים כאחד.

חלוקה של הארץ המשותפת היתה אחד הפתרונות שעלו לדיון אך הוא לא הגיע לידי מימוש אף לא במקרה אחד. מקצת המאורנים קראו לשוב ל"לבנון קטנה" ולוותר על האזורים המוסלמיים ברובם, אך הרוב המכריע של הלבנונים, מהם נוצרים רבים, התנגדו לכך, וכן גם שחקנים חשובים במזרח התיכון ומחוצה לו: בעיקר סוריה (שמנהיגיה הצדיקו את התערבות צבאם בלבנון ב-1976 בצורך למנוע את התפוררותה), סעודיה, הליגה הערבית, ארצות הברית, צרפת והאו"ם. גם בארץ ישראל/פלסטין הציעו כמה מן הגורמים המעורבים את פתרון שתי המדינות, ואמנם, "מפת הדרכים" ו"הסכם ז'נבה" הלא פורמלי מ-2003, כמו גם הצהרות של מנהיגים ישראלים בולטים, מעידים שפתרון כזה עודנו נחשב אופטימלי בעיני רבים. ואולם, "העובדות בשטח" שקבעה ישראל בשטחים מ-1967 והשוני הגמור בין תפיסותיהם של שני הצדדים באשר לאופי הסכסוך מנעו עד כה את יישומו. אין ספק, כמה מהמנהיגים וחלק מן הציבור היהודי בישראל היו מוכנים להסכים להקמת ישות פלסטינית בחלק מן השטחים. אבל התנאים שהציבו והצעדים שנקטו הבטיחו כי זו לא תהיה מדינה ריבונית שתהנה מרצף טריטוריאלי ומשליטה מלאה בשטחה ובמקורות המים שלה, אלא ישות מנותקת מן העולם החיצוני ותלויה לגמרי בישראל מצד אחד, ובקהילה הבינלאומית מצד שני. אחד המכשולים העיקריים להקמת מדינה פלסטינית היה ועודנו נוכחותם של יותר מרבע מיליון מתנחלים ב-121 התנחלויות ועוד כמאה "מאחזים בלתי מורשים" בגדה המערבית (שלום עכשיו 2005; שרגאי 2006), נוסף על הנוכחות היהודית המסיבית במזרח ירושלים (ברוורמן 2006).

לסכסוך הישראלי-פלסטיני ישנו עוד פתרון אפשרי, שעיקרו יישום עקרון השיתוף בשלטון בארץ ישראל/פלסטין. פתרון זה צריך להתבסס על ההכרה בכך שחלוקת הארץ קשה מאוד ואולי אף בלתי אפשרית בתנאים הנוכחיים, ועלולה לגרום יותר נזק מתועלת. פתרון כזה כרוך בהשלמה עם אופייה הרב-קהילתי של הארץ, ותכליתו לווסת את הסכסוך בין הקהילות השוכנות בה. תנועות כמו "ברית שלום" ו"איחוד" הציעו את הפתרון הזה לפני 1948, אך ההנהגות הפוליטיות בשתי הקהילות דחו אותו (הלר 2003). כיום הוא נדון שוב בעקבות התמשכות הכיבוש הישראלי בשטחים, כישלון תהליך אוסלו, ואינתיפאדת אל-אקצא (Tilley 2005). פתרון כזה אומץ בסופו של דבר בלבנון על ידי כל הצדדים בסכסוך רק לאחר שנהרגו כ-150,000 איש, הרס רב נגרם, ומאות אלפי תושבים היגרו מן המדינה. אבל בארץ ישראל/פלסטין רק מעטים בשני הצדדים מוכנים לקבלו. לשון אחר: בלבנון, היות הסכסוך בלתי פתיר, כלומר בלתי ניתן לניהול או ליישוב, עודד את הצדדים למצוא דרכים לווסת אותו,³³ ואילו בארץ ישראל/פלסטין ההכרה בכך שהסכסוך הנו בלתי פתיר עודנה בגדר טאבו.

33 להבחנה בין ניהול וויסות של סכסוכים ראו Barak 2005.

ה. מלחמת לבנון השנייה

אנחנו גם יודעים שלבנון היא ארץ לא נשלטת. זרועה מוקשים וארגונים ושם רצח הוא דבר יום-יומי, ביניהם, בתוך עצמם, בתוך העדות, בתוך הקבוצות.
השר שמעון פרס, המשנה לראש הממשלה, בוועדת וינוגרד, 7.11.2006

פרק זה דן במלחמת לבנון השנייה, שהתחוללה ביולי–אוגוסט 2006 כמקרה בוחן של היחסים בין לבנון לישראל,³⁴ ובה בעת הוא מתאר כיצד המאפיינים העיקריים של שני המקרים שתוארו קודם, לבנון וארץ ישראל/פלסטין, באים בו לידי ביטוי.

כמו גבולות אחרים שסורטטו בידי המעצמות הקולוניאליות במזרח התיכון, גם קו הגבול שהותווה ב-1923 בין ארץ ישראל/פלסטין ללבנון הגדולה היה שרירותי. אך למרות זאת, שתי המדינות העצמאיות, ישראל ולבנון, כיבדו אותו במשך כשני עשורים עד שהתערער הביטחון סביבו עקב הפעילות הגוברת של הארגונים הפלסטיניים נגד ישראל משטח לבנון מצד אחד, ותגובות הנגד הקשות של ישראל מצד אחר.³⁵

ב-1976, ביוזמת מפקדי צבא מקומיים ובגיבוי הפיקוד הבכיר וכמה חברי ממשלה, החלה ישראל לרקום קשרים חשאיים עם נוצרים מדרום לבנון והושיטה להם סיוע צבאי ואזרחי באמצעות "הגדר הטובה". לאחר מכן מוסדה מערכת יחסים זו במסגרת "אזור דרום לבנון", שהפך ל"אזור הביטחון" בעקבות מלחמת לבנון הראשונה ב-1982 והחלטת הממשלה על הוצאת הצבא מלבנון ב-1985 (Hamizrachi 1988; Sela 2007). ואולם בינתיים השתנה מהותית אופי הקבוצות שלחמו נגד ישראל והמיליציה שתחת חסותה. את הבכורה לקחו שתי תנועות שיעיות לבנוניות, אמל וחזבאללה. הן ניצלו את החלל הריק המדינתי בדרום לבנון כדי להשיג לעצמן לגיטימציה במערכת הפוליטית הלבנונית וכן לגיטימציה בקהילה שלהן. גם לאחר סיום הסכסוך בלבנון ב-1990 ופירוק רוב המיליציות מנשקן המשיך חזבאללה לקיים נוכחות צבאית באזור ולהיאבק נגד "רצועת הביטחון", בד בבד עם השתלבותו במערכת הפוליטית בלבנון.

אך ב-2000, בעקבות נסיגת ישראל מלבנון וסרטוט "הקו הכחול" בהסכמת האו"ם, חל שינוי חשוב. אכן, חזבאללה הצליח "לגרש" את ישראל מלבנון, דבר שהקנה לו יוקרה רבה, אך לבנונים רבים החלו מקשים מדוע הארגון מוסיף להחזיק בנשקו גם לאחר שהוסר האיום הישראלי. תהיות אלו גברו לאחר שנסוג הצבא הסורי מלבנון ב-2005 בעקבות החלטת מועצת הביטחון 1559 מספטמבר 2004, שקראה לפרק את כל המיליציות המקומיות

³⁴ היחסים בין לבנון לישראל טרם נחקרו באופן ממצה, ובפרט חסרים חיבורים הדנים בתפיסת ישראל באשר ללבנון וביחסי הגומלין בינה לבין תהליכים פנימיים בישראל. השוו עם רם 2006, באשר לאיראן. חיבורים העוסקים בהיבטים שונים של היחסים בין ישראל ללבנון הם ארליך 2000; בר-סימן-טוב 1997; Sela 2007; Zisser 1995; Eisenberg 1994; Shlaim 1988; Morris 1984.

³⁵ לעניין זה ראו את הפרוטוקולים של ועדת שבתת הנשק הישראלית–לבנונית השמורים בארכיון המדינה בירושלים.

והזרות ולהרחיב את שליטת ממשלת לבנון על כל שטחה (ראו למשל Hamdan 2006). כדי לפתור מחלוקת זו ואחרות פתחו מנהיגי לבנון ב"דיאלוג לאומי", אך עד מהרה נתגלע ויכוח בין שתי גישות: גישת חזבאללה, שלפיה לנוכח האיום הישראלי יש להמשיך ולקיים את "ההתנגדות" לצד הצבא הלבנוני, וגישת ראש הממשלה פואד סניורה, שתבע לפרק את חזבאללה מנשקו ולשלב את לוחמיו בצבא.

הדיאלוג הלאומי הלבנוני היה אמור להתחדש ב-29 ביוני 2006 ולדון בשאלת זכותו של חזבאללה להמשיך ולהחזיק בנשקו, אך הדיון בסוגיה זו שב ונדחה ל-25 ביולי. אלא שחזבאללה לא המתין עד שעוצמתו הפוליטית תעמוד למבחן ואנשיו חצו את הקו הכחול, תקפו כוח סיור ישראלי, וחטפו שניים מחייליו. בעקבות זאת פתחה ישראל במלחמת לבנון השנייה. על תהליך קבלת ההחלטות שהביא לחטיפה לא ידוע הרבה, אך נראה כי חזבאללה ביקש לשמר את מעמדו הייחודי במערכת הפוליטית של לבנון (Barak 2009, 187–196).

אפשר לומר כי מלחמת לבנון השנייה משקפת את המאפיינים העיקריים של לבנון ושל ארץ ישראל/פלסטיין, שתוארו קודם. בעיני חזבאללה, הפעלת אלימות מוגבלת נגד ישראל, ולא נגד שחקנים לבנונים אחרים או נגד המדינה ומוסדותיה, נחשבה דרך לגיטימית לשמר את מעמדו הייחודי בלבנון ולהוכיח כי ה"התנגדות" נחוצה על אף השינויים במדינה ובסביבתה.³⁶ אך כאשר ניסה חזבאללה לתרגם את ה"ניצחון" שלו על ישראל להישג פוליטי קונקרטי, קרי זכות וטו בממשלת לבנון (שמאז הסכם טאיפ ב-1989 היא הגוף המופקד על כל הסמכויות הביצועיות והמינהליות במדינה), התנגדו ראש הממשלה סניורה ותומכיו, כיוון שראו בדבר ניסיון להשתלט על מערכת פוליטית שבה השיתוף בשלטון הוא אבן יסוד. אם כן, השילוב בין מערכת פוליטית המבוססת על שיתוף בשלטון מצד אחד, ומדינה חלשה מבחינת הממד של בניין המדינה, ובפרט בדרום לבנון מצד שני, היה הגורם שדרבן את חזבאללה לנקוט אלימות נגד האויב המשותף, ישראל, אף שהניסיון לנצל הישג זה כדי להפוך לשחקן הדומיננטי במערכת הפוליטית היה בעייתי מעיקרו ולכן עורר את התנגדותם של שחקנים אחרים.

בישראל, שבה נהנים הצבא והרשת הביטחונית הלא פורמלית ממעמד מועדף בנושאי חוץ וביטחון, ובפרט בכל האמור בעיצוב מדיניות ישראל כלפי לבנון (ברק 2008; ברק ושפר 2008), היתה פעולה צבאית האפשרות היחידה שעמדה על הפרק ב-12 ביולי 2006. לכן לא נעשה ניסיון רציני למגן את הפרת הקו הכחול בידי חזבאללה כדי לקצור הישג מדיני (למשל יישום החלטה 1559) וניתן האות לפעולה צבאית נגדו. אך פעולה זו לא השיגה את מטרתה וישראל פנתה לזירה המדינית, שם זכתה בהישג המשמעותי היחיד שלה במלחמה

³⁶ בסקר שפורסם בלבנון לאחר המלחמה, זכה מנהיג חזבאללה חסן נצראללה בציון הגבוה ביותר מכל מנהיגי המדינה על תפקודו במשבר (כ-80% הביעו דעתם כי הוא היה "טוב" או "מצוין"), ואילו ממשלתו של פואד סניורה קיבלה ציון נמוך יותר (43% הגדירו את תפקודה "טוב", 35% אמרו שהוא "מתקבל על הדעת", ו-21% — "גרוע"). זאת אף שרק 57% מן הלבנונים תמכו בהחלטת חזבאללה לחטוף את החיילים הישראלים ו-34% התנגדו לה (Daily Star, 7.9.2006).

זו: פריסת הצבא הלבנוני בצד כוח בינלאומי מוגדל מנהר הליטאני ועד הקו הכחול, אזור שממנו נעדר במשך שלושה עשורים.

נסכם ונאמר כי בישראל פועלת מערכת פוליטית יציבה למדי, אך היא מושתתת על מערכת שליטה בפלסטינים אזרחי ישראל ועל מערכת כפייה כלפי הפלסטינים בשטחים. נוסף על כך, ישראל היא מדינה חזקה יחסית מבחינה צבאית, אך המגזר הביטחוני ו"הרשת הביטחונית" שלה נהנים ממעמד בכורה בענייני חוץ וביטחון. החיבור בין כל המאפיינים האלה עודד שימוש באלימות כלפי חזבאללה, שהוצג בתור איום קיומי לישראל. ואמנם, כמה משקיפים (ראו מלכא 2006, 28–29) ראו דמיון רב בין הפעולות שנקט הצבא הישראלי ב-2006 לבין פעולות השיטור נגד הפלסטינים בשטחים מ-2000, שאף הן הוצגו באופן זה, כאמור. בהתחשב במעמד הבכורה של מערכת הביטחון ו"הרשת הביטחונית" בנושאי חוץ וביטחון בישראל, ברור גם מדוע העובדה שראש הממשלה ושר הביטחון שכיהנו בזמן המלחמה היו אזרחים ולא בכירי ביטחון לשעבר, לא מנעה וייתכן שאף עודדה את הבחירה באפשרות הצבאית. ברור גם מדוע כישלונה היחסי של דרך פעולה זו החליש את שני האישים הללו והביא לא רק לגידול משמעותי בתקציב הביטחון אלא גם לדרישה פומבית מצד יותר מחמישים בכירי ביטחון לשעבר להציב בראש מערכת הביטחון "את המנוסה, הבשל והמתאים ביותר לעת הזאת", קרי איש צבא בכיר לשעבר, דרישה שזכתה לגיבוי בדוח ועדת וינוגרד (הארץ, 30.1.2007; ברק ושפר 2008, 34–35).

1. סיכום

היהודים והמארונים הם שתי קהילות שזכו לממש את כמיהתן למקום תחת השמש בעזרתן של שתי מעצמות קולוניאליות, בריטניה וצרפת. אך במקום מדינות לאום על פי המודל האירופי קמו בלבנון ב-1920 ובארץ ישראל/פלסטין ב-1967 ישויות פוליטיות רב-קהילתיות. לבנון הגדולה נועדה להיות מדינת מקלט למארונים, והנה, כמעט תשעה עשורים לאחר כינונה הנוצרים מהווים רק כשליש מתושביה, בעיקר עקב נטייה גבוהה יותר להגירה בקרב הנוצרים, שיעור ילודה גבוה יותר בקרב המוסלמים, והסכסוך הממושך שהניע כמעט שליש מאזרחי המדינה לעזוב. יותר מארבעה עשורים לאחר שישראל כבשה את כל ארץ ישראל/פלסטין, מחקרים צופים שבקרב ישתוו במספרם תושביה היהודים והפלסטינים, ולנוכח שיעור הילודה הגבוה יחסית בקרב הפלסטינים, היעדר הגירה גדולה של יהודים לישראל והסכסוך המתמשך — נראה כי היהודים יהפכו למיעוט זמן לא רב לאחר מכן (אפרת 2002, 142; 17; Palestinian Central Bureau of Statistics 2003).

שני המקרים מדגימים שתי דרכים שונות להתמודד עם מציאות רב-קהילתית זו. בלבנון אומץ הדפוס של שיתוף בשלטון, שנקבע עוד בתקופת המותצורפיה ונמשך שם מאז ועד היום, על אף תקופות של חוסר יציבות ואלימות רבה. אכן, למרות הביקורת שנשמעה מ-1943 ואילך על "העדניות הפוליטית", הסדר פוליטי זה הקנה לגיטימיות

ללבנון מבית ומבחוץ, חרף בניין המדינה החלקי. בישראל, לעומת זאת, אומץ הדגם האירופי של מדינת לאום ובניין המדינה התנהל במלוא המרץ. אך הדבקות בחזון זה, גם בשעה שהמדינה הרחיבה את תחום שליטתה על כל ארץ ישראל/פלסטין וכוננה ישות פוליטית רב־קהילתית, כרסמה בלגיטימיות שלה מבית ומחוץ: ב־1987 הסלים הסכסוך בין הקהילות בארץ ישראל/פלסטין, וניטשטשו עוד יותר ההבחנות בין הגיון המדינה לבין הגיון הקהילה, ובין התחום הצבאי לבין התחום האזרחי בישראל. בד בבד, במערב החלו להישמע טענות שלפיהן "עצם הרעיון של 'מדינה יהודית' – מדינה שבה היהודים והדת היהודית נהנים מזכויות יתר אקסקלוסיביות שהאזרחים הלא יהודים מודרים מהן באופן תמידי – נעוץ בתקופה אחרת ומקום אחר" (Judt 2003; וראו גם דיון אצל Sussman 2004). מנהיגי ישראל אמנם ניסו להיחלץ מן המלכוד, בעיקר באמצעות הסכם אוסלו ב־1993 וההתנתקות ב־2005, אך ההצלחה היתה חלקית. וכך, בהיעדר תהליך שלום רציני בין ישראל לפלסטינים או צעדים חד־צדדיים שיש בהם כדי לשנות את המצב מיסודו, המשיכה הישות הפוליטית הרב־קהילתית בארץ ישראל/פלסטין להתקיים, והעמימות סביבה שימשה "אליבי" נוח הן בעבור הפעולות שנקטו "יזמים" כמו הרשת הביטחונית והמתנחלים, מצד אחד, והן בעבור חוסר המעש שאפיין את המפלגות הפוליטיות הגדולות – כמו גם את רוב השחקנים הבינלאומיים – מצד שני.

שני הפרויקטים הלאומיים, בלבנון ובארץ ישראל/פלסטין, יצרו אפוא שני טיפוסים של מדינות פוסטקולוניאליות: מדינה חלשה מבחינה צבאית אך נהנית מלגיטימציה בקרב הרוב המכריע של אזרחיה, וישות פוליטית בעלת עוצמה צבאית וכלכלית ניכרת אך ששיעור הולך וקטן של תושביה תומך בה. ניתוח זה מעורר שאלות נוקבות באשר למקורות העוצמה והלגיטימיות של המדינות הפוסטקולוניאליות ושל המדינה המודרנית באשר היא.³⁷

³⁷ דיון זה מתעורר גם נוכח קיומן המתמשך של "ספק־מדינות" (Quasi-States) ו"מדינות כושלות" (Failed States) בעולם השלישי. ראו Jackson 1990; Rotberg 2003; 2004.

ביבליוגרפיה

- אפרת, אלישע, 2002. *גיאוגרפיה של כיבוש, ירושלים: כרמל*.
- ארליך, ראובן, 2000. *בסבך הלכנו, תל-אביב: מערכות*.
- בנבשתי, מירון, 1988. *הקלע והאלה, ירושלים: כתר*.
- ברוורמן, אירוס, 2006. "אי-חוקיות במזרח ירושלים: בין הריסות בתים להתנגדות", *תיאוריה וביקורת* 28 (אביב): 11–42.
- בר-סימן-טוב, יעקב, 1997. *אזור הביטחון בלבנון: מבט מחודש, ירושלים: האוניברסיטה העברית בירושלים, המכון ליחסים בינלאומיים ע"ש לאונרד דיוויס*.
- ברק, אורן, 2008. "מעמיות לעימות: מבט רחב על מלחמת לבנון השנייה", *פוליטיקה* 17 (חורף): 13–35.
- ברק, אורן, וגבריאל (גבי) שפר, 2008. "הרשת הביטחונית בישראל והשפעתה: גישה תיאורטית ואנליטית חדשה", *גבריאל (גבי) שפר, אורן ברק ועמירם אורן (עורכים), צבא שיש לו מדינה? מבט מחודש על יחסי התחום הביטחוני והאזרחי בישראל, ירושלים: כרמל, עמ' 16–44*.
- הורוביץ, דן, ומשה ליסק, 1990. *מצוקות באוטופיה, תל-אביב: עם עובד*.
- הלר, יוסף, 2003. *מברית שלום לאיחוד, ירושלים: מאגנס*.
- זמיר, מאיר, 1993. *כינונה של לבנון המודרנית, בתרגום יורם שדה, תל-אביב: מערכות*.
- , 2002. *הארז הסדוק: דרכה של לבנון לעצמאות, תל-אביב: משרד הביטחון*.
- יער, אפרים, ותמר הרמן, 2006. *מדד השלום: דצמבר 2006, תל-אביב: אוניברסיטת תל-אביב, מרכז תמי שטינמן למחקרי שלום*.
- http://www.spirit.tau.ac.il/xeddexcms008/download.asp?did=peaceindex2006_12_6, אוחזר ב- 5.11.09.
- יפתחאל, אורן, תשנ"ח. "מדינה, מרחב ויחסים אתניים: לבנון, קפריסין וישראל", *מחקרים בגיאוגרפיה של ארץ ישראל* טו: 76–104.
- כהן, הלל, 2006. *ערכים טובים, ירושלים: עברית*.
- לוי, יגיל, 2003. *צבא אחר לישראל, תל-אביב: ידיעות אחרונות*.
- מלכא, עמוס, 2006. "עדות האלוף עמוס מלכא (בפני הוועדה לבדיקת המערכה בלבנון 2006)", *2 בנובמבר*, <http://www.haaretz.co.il/hasite/images/131072/pdf/amosmalka.pdf>, אוחזר ב- 5.11.09.
- צפירי, אליעזר, 2006. *פלונטר, תל-אביב: ידיעות אחרונות*.
- קורן, אלינה, 2006. "על הגטואיזציה של הפלסטינים", *מטעם* 6 (יוני): 70–84.
- רוחאנא, נדום, ואריז' סאע' ח'ורי, 2006. "כוחניות, מרחב הסובלנות והמצב הפריבילגיי", *יודעים ושותקים*, חנה הרצוג וכנרת להד (עורכות), ירושלים ותל-אביב: מכון ון ליר בירושלים והקיבוץ המאוחד, עמ' 62–74.
- רם, חגי. 2006. *לקרוא איראן בישראל, ירושלים ותל-אביב: מכון ון ליר בירושלים והקיבוץ המאוחד*.

- שגב, תום, 1999. *ימי הכלניות*, כתר, ירושלים.
- שיף, זאב, ואהוד יערי, 1990. *אינתיפאדה*, תל-אביב: שוקן.
- שלום עכשיו, 2005. "הגדה המערבית: עובדות ומספרים — אוגוסט 2005", <http://www.peacenow.org.il/site/he/peace.asp?pi=195&docid=1430>, 5.11.09.
- שנהב, יהודה, וחנן חבר, 2004. "מגמות במחקר הפוסטקולוניאלי", *קולוניאליות והמצב הפוסטקולוניאלי*, יהודה שנהב (עורך), ירושלים ותל-אביב: מכון ון ליר בירושלים והקיבוץ המאוחד, עמ' 189–200.
- שרגאי, נדב, 2006. "אוכלוסיית המתנחלים גדלה בכ-5%", *הארץ*, 12 בספטמבר.
- תקי א-דין, ריאצ', 1998. *אמא' ג'יש* [החייאת הצבא], בירות: [חמו"ל].
- Ajay, Nicholas, 1974. "Political Intrigue and Suppression in Lebanon during World War I," *International Journal of Middle East Studies* 5: 140–160.
- Akarli, Engin, 1993. *The Long Peace*, Berkeley: University of California Press.
- Anderson, Benedict, 1991. *Imagined Communities*, 2nd edition, New York: Verso.
- Anderson, Lisa, 1987. "The State in the Middle East and North Africa," *Comparative Politics* 20(1): 1–18.
- Barak, Oren, 2000. *The Hardships of Consociation, The Perils of Partition*, Jerusalem: The Leonard Davis Institute for International Relations, the Hebrew University of Jerusalem.
- , 2003. "Lebanon: Failure, Collapse, and Resuscitation," in Robert Rotberg (ed.), *State Failure and State Weakness in a Time of Terror*, Washington DC: Brookings Institution Press, pp. 305–339.
- , 2005. "The Failure of the Israeli–Palestinian Peace Process, 1993–2000," *Journal of Peace Research* 42(6): 719–736.
- , 2006. "Towards a Representative Military? The Transformation of the Lebanese Officer Corps since 1945," *Middle East Journal* 60(1): 75–93.
- , 2007. "Don't Mention the War: The Politics of Remembrance and Forgetfulness in Postwar Lebanon," *Middle East Journal* 61(1): 49–70.
- , 2009. *The Lebanese Army: A National Institution in a Divided Society*, Albany: State University of New York Press.
- Barrington, Lowell, 1997. "'Nation' and 'Nationalism': The Misuse of Key Concepts in Political Science," *Political Science and Politics* 30(4): 16–712.
- Ben-Eliezer, Uri, 1998. *The Making of Israeli Militarism*, Bloomington: Indiana University Press.
- Ben-Porat, Guy, 2006. *Global Liberalism, Local Populism*, Syracuse: Syracuse University Press.
- Benvenisti, Meron, 1995. *Intimate Enemies*, Berkeley: University of California Press.
- B'tselem, 2002. *Land Grab*, Jerusalem: B'tselem.
- Burk, James, 2002. "Theories of Democratic Civil-Military Relations," *Armed Forces and Society* 29(1): 7–29.

- Chatarjee, Partha, 1993. *The Nation and Its Fragments*, Princeton: Princeton University Press.
- Connor, Walker, 1994. *Ethnonationalism*, Princeton: Princeton University Press.
- Corm, Georges, 2006. "Lebanon: No 'Civil War' this Time," *Le Monde diplomatique*, September, <http://www.georgescorm.com/personal/download.php?file=9062.pdf>, accessed 17.11.09.
- Davis, Eric, 1991. "Theorizing Statecraft and Social Change in Oil-Producing Countries," in Eric Davis and Nicholas Gavrielides (eds.), *Statecraft in the Middle East*, Miami: Florida International University Press, pp. 1–35.
- Eisenberg, Laura, 1994. *My Enemy's Enemy*, Detroit: Wayne State University Press.
- Evans, Peter, Dietrich Rueschmeyer and Theda Scocpol (eds.), 1985. *Bringing the State Back In*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Foucault, Michel, 1979. *Discipline and Punish*, trans. Alan Sheridan, New York: Vintage Books.
- Gellner, Ernest, 1983. *Nations and Nationalism*, Oxford: Blackwell.
- Gerber, Haim, 2008. *Remembering and Imagining Palestine: Identity and Nationalism from the Crusades to the Present*, Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Gongora, Thierry, 1997. "War Making and State Power in the Contemporary Middle East," *International Journal of Middle East Studies* 29(3): 323–340.
- Greenstein, Ran, 1995. *Genealogies of Conflict*, Hanover: Wesleyan University Press.
- Hamdan, Fouad, 2006. "Now is Decision Time, Sayyed Nasrallah," *Daily Star*, May 12.
- Hamzrachi, Beate, 1988. *The Emergence of the South Lebanon Security Belt*, New York: Praeger.
- Hanf, Theodor, 1993. *Coexistence in Wartime Lebanon*, London: I.B. Tauris.
- Harik, Iliya, 1990. "The Origins of the Arab State System," in Giacomo Luciani (ed.), *The Arab State*, Berkeley: University of California Press, pp. 1–28.
- Hilterman, Joost, 1991. *Behind the Intifada*, Princeton: Princeton University Press.
- Hobsbawm, Eric, 1990. *Nations and Nationalism since 1780*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Hudson, Michael, 1968. *The Precarious Republic*, New York: Random House.
- Jackson, Robert, 1990. *Quasi States*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Judt, Tony, 2003. "Israel: The Alternative," *New York Review of Books* 50 (16).
- Khalaf, Samir, 1987. *Lebanon's Predicament*, New York: Columbia University Press.
- Kimmerling, Baruch, 1989. "Boundaries and Frontiers of the Israeli Control System: Analytical Conclusions," in idem (ed.), *The Israeli State and Society*, Albany: State University of New York Press, pp. 265–284.
- , 1993. "Patterns of Militarism in Israel," *European Journal of Sociology* 34: 196–223.
- Lichbach, Mark, 1997. "Social Theory and Comparative Politics," in Mark Lichbach and Alan

- Zuckerman (eds.), *Comparative Politics: Rationality, Culture, and Structure*, Cambridge: Cambridge University Press, pp. 239–276.
- Lijphart, Arend, 1977. *Democracy in Plural Societies*, New Haven: Yale University Press.
- Lustick, Ian, 1979. "Stability in Deeply Divided Societies: Consociationalism versus Control," *World Politics* 31 (April): 325–344.
- , 1993. *Unsettled States, Disputed Lands*, Ithaca: Cornell University Press.
- Maktani, Rania, 1999. "The Lebanese Census of 1932 Revisited: Who Are the Lebanese?," *British Journal of Middle Eastern Studies* 26(2): 219–241.
- Mann, Michael, 1986. "The Autonomous Power of the State: Its Origins, Mechanisms and Results," in John Hall (ed.), *States in History*, Oxford: Blackwell, pp. 109–136.
- McLaurin, Ronald, 1984. "Lebanon and Its Army: Past, Present and Future," in Edward Azar (ed.), *The Emergence of a New Lebanon*, New York: Praeger, pp. 79–114.
- , 1991. "From Professional to Political: The Redefinition of the Lebanese Army," *Armed Forces and Society* 17: 545–568.
- Michael, Kobi, 2007. "Military Knowledge and Weak Civilian Control in the Reality of Low Intensity Conflict: The Israeli Case," *Israel Studies* 12(1): 28–52.
- Migdal, Joel, 1997. "Studying the State," in Mark Lichbach and Alan Zuckerman (eds.), *Comparative Politics*, Cambridge: Cambridge University Press, pp. 208–235.
- Mitchell, Timothy, 1991. "The Limits of the State: Beyond Statist Approaches and their Critics," *American Political Science Review* 85(1): 77–96.
- Morris, Benny, 1984. "Israel and the Lebanese Phalange: The Birth of a Relationship, 1948–1951," *Studies in Zionism* 5 (spring): 125–144.
- Oren, Nissan, 1982. "Prudence in Victory," in idem (ed.), *Termination of Wars*, Jerusalem: Magnes Press, pp. 147–163.
- Owen, Roger, 2000. *State, Power and Politics in the Making of the Modern Middle East*, London: Routledge.
- Palestinian Central Bureau of Statistics (PCBS), 2003. *Palestinians at the End of Year 2003*, Ramallah: PCBS.
- Peled, Alon, 1998. *A Question of Loyalty*, Ithaca: Cornell University Press.
- Peretz, Don, 1990. *Intifada*, Boulder: Westview.
- Peri, Yoram, 1983. *Between Battles and Ballots*, Cambridge: Cambridge University Press.
- , 2006. *Generals in the Cabinet Room*, Washington DC: United States Institute of Peace.
- Picard, Elizabeth, 1996. *Lebanon: A Shattered Country*, New York: Holmes and Meier.
- Ra'anani, Uri, 1990. "The Nation-state Fallacy," in Joseph Montville (ed.), *Conflict and Peacemaking in Multiethnic Societies*, New York: Lexington, pp. 5–20.

- Ron, James, 2003. *Frontiers and Ghettos*, Berkeley: University of Californian Press.
- Rotberg, Robert (ed.), 2003. *State Failure and State Weakness in a Time of Terror*, Washington DC: Brookings Institution Press.
- (ed.), 2004. *When States Fail*, Princeton: Princeton University Press.
- Schiff, Rebecca, 1992. "Civil-Military Relations Reconsidered: Israel as an 'Uncivil' State," *Security Studies* 1: 636–658.
- Sela, Avraham, 2007. "Civil Society, the Military and National Security: The Case of Israel's Security Zone in South Lebanon," *Israel Studies* 12(1): 53–78.
- Shlaim, Avi, 1988. "Israeli Interference in Internal Arab Politics: The Case of Lebanon," in Giacomo Luciani and Ghassan Salamé (eds.), *The Politics of Arab Integration*, New York: Croom Helm, pp. 232–255.
- Smootha, Sami, 2002. "Israel as a Jewish and Democratic State," *Nations and Nationalism* 8(4): 475–503.
- Smootha, Sami, and Theodor Hanf, 1992. "The Diverse Modes of Conflict Regulation in Deeply Divided Societies," *International Journal of Comparative Sociology* 33: 26–47.
- Steinmetz, George (ed.), 1999. *State/Culture*, Ithaca: Cornell University Press.
- Sussman, Gary, 2004. "The Challenge to the Two-State Solution," *Middle East Report* 231 (summer): 8–15.
- Tilley, Virginia, 2005. *The One State Solution*, Ann Arbor: University of Michigan Press.
- Tilly, Charles, 1975. "Reflections on the History of European State-Making," in idem (ed.), *The Formation of National States in Western Europe*, Princeton: Princeton University Press, pp. 3–84.
- Yiftachel, Oren, 1999. "'Ethnocracy': The Politics of Judaizing Israel/Palestine," *Constellations* 6: 364–391.
- , 2006. *Ethnocracy*, Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Young, Iris M., 2005. "Self-determination as Non-domination: Ideals Applied to Palestine/Israel," *Ethnicities* 5: 139–159.
- Zamir, Meir, 1982. "Smaller and Greater Lebanon: The Squaring of a Circle?," *The Jerusalem Quarterly* 23 (spring): 34–53.
- , 1985. *The Formation of Modern Lebanon*, London: Croom Helm.
- Zisser, Eyal, 1995. "The Maronites, Lebanon and the State of Israel: Early Contacts," *Middle Eastern Studies* 31 (October): 889–918.

